

TƏRANƏ NAĞIYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
terane.nagiyeva.79@mail.ru

NƏSİMİ QƏZƏLLƏRİNDƏ MÜRACİƏT FORMALARI, ONLARIN QRAMMATİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Nəsimi qəzəllərində Azərbaycan dilinin zənginliyi, ifadə imkanları, qrammatik, leksik xüsusiyyətləri incəliklərinə qədər öz əksini tapmışdır. Onun qəzəllərində müxtəlif və orijinal müraciət formalarına rast gəlmək olur. Nəsimi qəzəllərində işlənən xitablar müasir ədəbi dillə oxşarlıq təşkil etsə də, bəzən tam fərqli xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Onun əsərlərində işlənən müraciət obyektləri ünvanlarına görə də fərqlənir. Tanrıya, sevdiyi gözələ, dini şəxsiyyətlərə, təbiət hadisələrinə, əşyaya, heyvanlara, mücərrəd anlayışlara, dünyaya, içkiyə, əsər qəhrəmanlarına, qəlbinə, özünə və başqa varlıqlara xitab zəngin dil xüsusiyyətləri ilə bəzənmiş halda oxucuya təqdim edilir.

Müraciət formaları içərisində Allaha xitab özünəməxsusluğu ilə seçilir. Nəsimi Allahın böyüklüyünü ifadə etmək üçün sözlərdən naxış vuran nəqqaş kimi istifadə edir. Lakin bu müraciətlər içində "Yarəb" sözündən daha geniş istifadə olunur. Nəsimi müraciətlərinin orijinal xüsusiyyətlərindən biri də məcazilikdir. Məcəzi müraciətlər onun qəzəllərinə bir özəllik və fərdilik gətirir. Üslubi xitablar da məhz məcazi müraciətlər hesabına yaranır. Nəsimi müraciətlərinin əvvəlində "ey", "ay" nidalarının işlənməsi genişdir. Demək olar ki, qəzəllərdə işlənən müraciətlərin 80% "ey" nidası ilə işlənir. Nəsimi yaradıcılığı elə zəngin bir irsdir ki, onun hərtərəfli öyrənilməsi dövr üçün vacibdir. Buna görə də Nəsimi əsərlərinin həm dil, həm ədəbiyyat baxımından öyrənilməsi vacibdir. Çünki Nəsimi əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dili üçün zəngin material mənbəyidir.

Açar sözlər: xitab, müraciət, üslub, qrammatik xüsusiyyət, ifadə forması

650 ildir ki, böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin adı Yaxın Şərqdə mərdlik, fəda karlıq və iradə rəmzi kimi hötmətlə çəkilir. Nəsimi Azərbaycan dilində şeirin ilk gözəl nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dillə ifadə etməyi bacaran qüdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur. Görkəmli dilçilər Ə.Dəmirçizadə və T. Hacıyev Nəsiminin yaşadığı dövrü ədəbi dilimizin başlanğıc dövrü kimi səciyyələndirərək Nəsimini bu dövr Azərbaycan dilinin kamil, yetkin, səlis qəzəllər yazan ən qüdrətli, ən istedadlı, nəhəng şairlərimizdən biri olduğunu qeyd edirlər. (1, 51; 2, 148). Nəsiminin ədəbiyyata gətirdiyi yenilik nə qədərdirsə, dövrü üçün Azərbaycan dilinin inkişafında xidməti də bir o qədərdir. Bu baxımdan Nəsimi yaradıcılığı dilçilik baxımından hərtərəfli tədqiq olunmalıdır.

Nəsiminin qəzəllərində Azərbaycan dilinin zənginliyi, ifadə imkanları, qrammatik, leksik xüsusiyyətləri incəliklərinə qədər öz əksini tapmışdır. Nəsiminin poeziyasının dili ikili xarakter daşıyır: hürufi təriqətinin təbliğatçısı kimi onun şeirləri nə qədər şüar, çağırış səciyyəli, cəsarətli, məğrur mahiyyətlirdisə, onun lirik-romantiuk şeirləri bir o qədər lirik, milli söz və ifadələrlə dolmuş, xalqa məhrəm, milli əsaslı ekspressiv-emosional, axımlı, ahəngli, intonasional bir dildir. Nəsiminin dili mübariz bir dildir, "inqilabi bir dildir" (3, 238).

Onun qəzəllərində geniş xitab işləkliyinə rast gəlmək olur. Bu zəngin xitab nümunələri orjinallığı ilə seçilir. Nəsimi şeirlərində işlənən xitabları çağdaş bədii ədəbiyyat nümunələri ilə müqayisə edərkən iki yerə ayırmaq olar:

1. Müasir bədii ədəbiyyatda istifadə olunan xitablarla eynilik təşkil edənler;
2. Müasir bədii ədəbiyyatda istifadə olunmayan xitablar.

Nəsimi yaradıcılığında işlənən xitabların əksəriyyəti sevdiyi gözələ ünvanlanır. Belə xitabların çoxu da müasir bədii ədəbiyyat xitabları ilə səsləşir.

Bahar oldu, gəl, ey dilb r, tamaşa qıl bu gülzarə(4, 44)

Əhdü peymanından, ey yaq istədi can əl vurmaq (4, 56)

Dilb ra, könlündə yoxdur aşiqə qılmaq vəfa (4,19)

Bu misralarda işlənən ey dilb r, ey yar, dilb r müraciət formaları həm orta dövr, həm də yeni dövr üçün işlək sayılır. Çünki Nəsimi yaradıcılığında rast gəlinən bu xitablara Nəsimidən sonra Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, Ə.Vahid, B.Vahabzadə və başqalarının yaradıcılığında da rast gəlmək mümkündür.

Nəsimi yaradıcılığında elə xitablar var ki, dövrünün tələbinə uyğun özünəməxsusluğu əks etdirir. Belə ki, bu müraciətlərə ya orta dövr nümunələrində rast gəlinir, ya da ümumiyyətlə, heç bir sənətkarın əsərlərində rast gəlinmir. Bu baxımdan Nəsimi yaradıcılığında işlənən xitabları iki yerə ayırmaq olar: 1.Dövrü üçün işlək olan xitablar; 2.Nəsimi dilinə aid olan üslubi xitablar.

Dövrü üçün işlək olan xitablar dedikdə o dövrdə digər şairlərin əsərlərində də geniş şəkildə işlənən müraciətlər nəzərdə tutulur.

Saqiya camı gətir kim, mən ustadım tövbəmi (4, 54)

Məni mən eləmə, ey zahidgüvənmə zikrə ey(4, 34)

Ey s bə uğraşdığınca şol xuraman sərvə tuş (4, 53)

Yar b, irişdir məni dövləti-didarinə (4, 47)

Ey könül müştəq isən gər zülfünün çövkənina (4, 19)

Əhdü peymanından, ey yaq istədi can əl vurmaq (4, 56)

Orta dövrün ən parlaq simalarından olan Məhəmməd Füzuli qəzəllərində də bu müraciət formalarının geniş işləkliyini müşahidə edərik:

Saqj mey ver, söyləyim ol ləli-canandan sənə,(5, 37)

Ya R b yetir məni o məhin bəzmi-vəslinə, (5, 40)

O yarın gül üzərində, gönül bir xarə yetdim mən, (5, 50)

Həmçinin eyni müraciətlər Ş.İ.Xətayi lirikasında da işlənir:

Zahid, qoparma sən məni meyxanədən bu gün,(6, 28)

Mehri-eşqin razini, ey yaq ilham et mana (6, 33)

Aciz olma, ey könül münkir gərəkmez əhli-dil (6, 35)

Ol pəri peykər məni,yar b, nədən qılmaz pəsənd? (6,48)

Nəsimi dilinə aid olan üslubi xitabların özləri də maraqlı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə müraciət formaları təşbeh, metafor, epitet kimi bədii təsvir vasitələri ilə ifadə olunmaqla yanaşı, həmçinin şairin müraciət etdiyi varlıqlara münasibətini də ifadə edir. Nəsimi qəzəllərində üslubi xitabları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Təşbeh xitabları: Ey üzü c nn t, x tti rəyhan ,doda ş s ls bil(4,?@)

Ey üzü gül, l bl ri m rcanşmşzC(4, FF)

Ey gözü n rgis, hi m stanşmşzC(4,FF)

Ey camalşn K b, sənsən künfə-kənzin xanəsi!(4,89)

Bu xitablarda müraciət edən müraciət olunanın(sevdiyi gözəlin) üzünü cənnətə, surətini reyhana, dodağını cənnətdəki çeşmə suyuna, üzünü gülə, ləblərini (dodağını) dənizin dibindən çıxarılmış qırmızı mıncığa, gözünü nərgiz gülünə, cəmalını (üzünü) Kəbəyə bənzətməklə qüvvətli təşbeh xitablar yaratmışdır.

2. Metafor xitablar: Mərhəba, xoş gəldin, ey ruhi-r vanşm mərhəba(4, 13)
Qaşın metracinə sufi irişmək istər, ey huri(4, 34)
Gəl, ey tuba sucud eylə bu siminbər səhi sərvə (4, 34)

Bu misralarda •ruhi-r van”, •huriŽ,Žtuba” müraciətləri məlumdur ki, sevdiyi gözələdir. “Ruhi-rəvan” –istəkli deməkdir. “Huri”-əfsanəyə görə cənnətdəki gözəllərdir. “Tuba”-əfsanəyə görə cənnətdəki hündür bir ağacdır.

Nəsimi sevgilisinə müraciət edərkən,cənnətdəki varlıqların adından istifadə etməklə güclü, orijinal, üslubi məcaz xitablar yaratmışdır. Bu tipli metafor xitablar Nəsimi qəzəllərində yüzlərlədir: “ey qəmər”, “ey pəri”, ”ey mələk”, ”ey günəş” eyni zamanda onu da qeyd edək ki, belə müraciət formaları Nəsimi qəzəlləri üçün təkrar işlənən xitablardır.

3. Epitet xitablar: Ey k r l b , yari-şirin, laməkanım, mərhəba (4, 13)

Sevdiyi gözələ müraciət edərkən şair düşüdüü vəziyyətlə, durumla əlaqədar olaraq onu gah əzizləyir, oxşayır, sevgi dolu sözlərlə bəzəyir, gah da inkar edir, günahlandırır, yalançı, sevgilisi nə inkar edən adlandırır.

- Ey k r l b yari- irin, lam kanşm , mərhəba
Ey m l k sur tli dilb r, can fədadır yoluna (4, 13)
Mərhəba, xoş gəldin, ey ruhi-r vanşm mərhəba (4,13)
Bağrımı cövrinlə pürxun, ey dilaram, eyləmə(4, 58)
Yaxud: Ey yalançş a iğəbsəm, girmə canın qanına (4, 19)
Ey m rif td n bix b r, insafla gəlgil buraya (4, 17)
Noldu, ey münkiş sana kim,qaynadı qanın yenə (4, 56)

Nəsimi yaradıcılığında müraciət obyektləri bir-birindən fərqlənir. Onun yaradıcılığında tək-cə sevdiyi gözələ xitab olunmur. Həmçinin digər varlıqlara da üzünü tutur, fikrini bildirir. Bu baxımdan qəzəllərdə işlənən xitabları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: Allaha xitab, dini şəxsiyyətlərə xitab, sevdiyi gözələ xitab, özünə xitab, mücərrəd anlayışlara xitab, heyvanlara, təbiət hadisələrinə, dünyaya, içkiyə, əsər qəhrəmanlarına, qəlbinə xitab, hər hansı bir sənət sahiblərinə xitab və s.

Müraciət formaları içərsində Allaha xitab özünəməxsusluğu ilə seçilir. Nəsimi Allahın böyüklüyünü ifadə etmək üçün sözlərdən sanki naxış vuran nəqqaş kimi istifadə edir.

- Yar b, nə səbəbdəndir olur taqətimiz taq(4, 29)
Həq əyan oldu sən, ey m zh ri-zatü sifa(4, 21)
Zikrsiz hərgiz, iləhi,sübhümüz şanı eyləmə (4, 24)
Ey b r sur tli-r hman, vey mələksima həbib! (4, 26)

İkinci misrada işlənən ey m zh ri-zatü sifa əsl üzü zahir olan, təzahür edən mənasını verir. Nəsimi Allaha müraciət edərkən daha çox “Yar b” sözündən istifadə edir.

Nəsimi qəzəllərində dini şəxsiyyətlərə olunan müraciətlər də vardır.

Ey k lamullahi-natiqta be key başi bexab
Ey M sihad m, niyə can vermədin cansızlara?
Ey c malşn h q k lamşinnəhüşeyin-əcib

Birinci misrada k lamüllahi-natiq (Allah ilə danışan natiq) dedikdə Musa peyğəmbəri nəzərdə tutursa, ikinci misrada ey M sihad m dedikdə ölümləri dirildən İsa peyğəmbərə müraciət edir. Sonuncu misrada isə c malşn h q k lamşinnəhüşeyin-qurandır.

Qəzəllərində təbiət hadisələrinə də müraciət edir. Onlardan xahiş edir, arzu və istəklərini bildirir, sifariş göndərir:

Ey s bə uğraşdıgınca şol xuraman sərvə tuş
Məndən öp anın ayağın, səcdə qıl balasınə!(4, 53)
Sən Nəsimi razını, ey dan yəliyarə yetir.
Sənsizin halım pərişan, biqərar oldu yenə(4, 54)
Ey badi-s bə məndən ilət yarə səlami (4, 99)

Nəsimi qəzəllərində işlənən müraciət obyektlərindən biri də digər insanlar və ya müxtəlif sənət sahibləridir: Saqiya cami gətir kim, mən uşatdım tövbəmi (4, 54)

Tövbəsini pozan şair saqıdən-şərab paylayandan şərab gətirməsini istəyir.

Məni mən etmə, ey zahid güvənmə zikrə ey (4, 34)

İbadətlə məşğul olana-zahidi zikrə çox güvənməməyə çağırır. Zikrlə çox məşğul olmamağa səsəyir. Başqa bir misrada hökmdara-şaha müraciət edərək, yer üzündə yığdığı mülk və malın kimsəyə qalmadığını diqqətinə çatdırmaqla onu bu işdən uzaqlaşdırmağa çalışır:

Mülk ilə mal, ey m lik, kimsəyə çün qalmadı(4, 47).

Digər bir müraciətdə üzünü vaiz -minbərdə oturub moizə edən din xadiminə tutaraq çərən-pərən sözlər, cəfəngiyyat söyləməsinə etiraz edir, aşiq olduğunu onun-vaizin nəsihətlərinin faydasız olduğunu bildirir: Ey vaiz əbsəm ol, mana tamatını ərz eyləmə

Mən aşiq oldum, gərməzəm hər qüssəxanın pərdinə (4,48)

Qəzəllərdə işlənən müraciət obyektlərindən azlığına görə fərqlənən heyvanlara müraciətdir. Şair qəzəllərinin birində deyir:

Çıx qəfəsdən, gəlgil, ey bülbül, gülüstan seyrin et (4, 50)

Nəsimi müraciətlərində dünya, bəşər kimi ünvanlara giley, narazılıq, şikayət birbaşa ünvanlanır. Özünün düşdüyü əzab və illətdə onları təqsirləndirir.

Kafilə nün əzəldə, çün illətimizdir, ey b r (4, 76)

Ey dünyamən yenə səni bildim yalançısan (4, 79)

Nəsiminin əsas müraciətlərindən biri də özüdür. Qəzəllərində özünə təxəllüsləri ilə müraciət etməklə yanaşı, digər söz və ifadələrdən də istifadə edir.

Valiyi-əhd oldun, ey seyyidzi fəzi-lənyəzəl(4, 21)

Ey N simi, səcdə qıl şol maha kim, həqdan sana (4, 22)

Xoş keçir ömrün, N simi, sən cahanda yar ilən(4, 55)

Bəzən təxəllüslərinin əvvəlində sifətlərdən istifadə etməklə söz birləşməsi yaradır.

Dedilər, miskin N simi doğruya yoxdur zaval(4, 51)

Ey x st dil N simi, qəbul eylə şalını(4, 108)

Adətən belə müraciətlər şeirin janrı xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq son beytdə verilir. Lakin digər beytlərdə Nəsimi özünə müraciət edərkən ayrı-ayrı söz və ifadələrdən istifadə edir.

Dünya duracaq yer deyil, ey can səfər eylə (4,42)

Timarə könül verməgil, ey sayrühəkim ol(4, 76)

Ey a iq, anın zülfünə yapış bu cahanda(4, 76)

Ey axir tin darin a iq, bu səradən (4, 76)

Bu misralarda şair özünə ey can, ey sayru, ey a iq, ey iaxın darin a iq ...deyə müraciət edir. Bəzən özünə deyil, qəlbinə müraciət edir.

Yekcəhət olgil, ey könül canü cəhanə ur qəfa (4, 52)

Ey x st könül, gör nə derəm, məndən eşit (4, 76)

Maraqlı tərəflərdən biri də, müxtəlif müraciət formalarının yanaşı gəlməsidir:

Can eşqə düşdü, ey könül, yar b nədir tədbirimiz? (4, 78)

Eşq əhli iqlimində çün hüsnündür, ey dilb r, m lik (4, 79)

Birinci misrada – ey könül, yar b müraciətləri yanaşı gəlsə də, həmcins xitab mövqeyində deyil. Çünki şair hər birinə ayrı fikir bildirir. Könlünə eşqə düşməsi informasiyasını çatdırırsa, Allahdan tədbir etməsini istəyir.

Nəsimi yaradıcılığında elə qəzəllər vardır ki, birinci sözdən sönuncu sözə kimi həmcins xitablardan ibarətdir. Bu Nəsimi orijinallığıdır, Nəsimi üslubudur, Nəsimi özünəməxsusluğudur.

Nigarşm, dilb rim, yarşm, nisim, munisim, canşm,
R fiqim, h md mim, ömrüm r vanşm, d rd d rmanşm.

G him, mahşm, dilaramşm, h yatşm, dilrigim, ruhim,
P nahşm, m qs dim, meyhi, muradşm, s rv rim, xanşm.

Q m rçöhr m, p riru yim, z rifim, uxumü ngim,
S m nbuyim, gül ndamşm, bis rvi-gülüstanşm. (4, 120)

Göründüyü kimi, hər bir söz müraciətdir. Bu şeirin sönuna qədər belə davam edir. Sevən aşiq sevdiyi gözəli hər şeydən əziz tutaraq onu müraciətlərlə əzizləyir, göylərə qaldırır. Bu müraciətlərdə hansı sahəyə aid termin yoxdur? Əşyadan tutmuş, canlı aləmin gözəllikləri ilə sayılıb-seçilən hər bir bölməsinə aid maraqlı xitablar şeir üçün zəngin ifadə imkanları kimi üzə çıxır. Sevgisini ifadə etmək üçün şair məcazların kuliminasiya nöqtəsinə qədər qalxır və razvyazka nöqtəsinə enmək belə xəyalından keçmir. Şeirin sonuna qədər o zirvədə dayanıt və müraciətlərini də dayandığı zirvənin ən yüksək pilləsində saxlayır. Ürəyi soyumayan şair sevdiyi gözələ Kəbədəki Tur dağı, behişt, cənnət, cənnətdəki hür, qılman deyə xitab edir:

L tifim, nazikim, xubim, h bibim, türf m zhubim,
Hicazim, K b vü Turim, behi tim, hürü rizvanşm (4, 125)

Bütün bunları yekunlaşdıraraq demək olar ki, Nəsimi qəzəllərində zəngin xitab nümunələri işlənmişdir. Bu xitabların 80% də ey nidası işlənir. Bu xitablar orijinal üslubu xüsusiyyətlərinə görə seçilməklə yanaşı, həm də dövrünün dil-üslub imkanları haqqında geniş təsəvvür yaradır. Nəsimi yaradıcılığı elə zəngin bir irsdir ki, onun hərtərəfli öyrənilməsi istənilən dövr üçün vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə. Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 268 s.
2. Hacıyev. T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1976, 156 s.
3. Xudiyev. N.M. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı, 1995, 238 s.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 2004, 366 s.
5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. III cild, Bakı, 2005, 472 s.
6. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2005. 384 s.

T. Nagiyeva

Application forms in Nasimi ghazals, their grammatical and stylistic features

Summary

In the Nasimi ghazals, the richness, expression capabilities, grammatical and lexical features of the Azerbaijani language have been reflected in their subtleties. In his ghazals there are different and original forms of appeal.

While the Nasimi ghazals are similar to modern literary language, they sometimes differ in their distinctive features. The objects used in his works differ in their addresses. It is read to the reader, decorated with the features of the language that he loves, his personality, religious identities, natural phenomena, things, animals, abstract concepts, world, drink, heroes, soul, self and other creatures.

The appeal forms are specifically addressed to God. Nasimi utilizes words as an embodiment to express God's greatness. However, these references are wider than the word "Yarab". One of the original features of Nasimi's applications is meticulous.

Clerical appeals bring one's personality and personality to his ghazals. Stylistic references also arise from fictitious appeals. At the beginning of Nasimi's applications, the development of "ey", "ay" is wide. Almost 80% of the appeals processed in the ghazl are processed by the "ey" nidas. Nasimi's creativity is such a rich heritage that his comprehensive study is crucial for the period.

Therefore, it is important to study Nasimi's works both from language and literature. Because Nasimi's works are a rich source of material for Azerbaijani literature and literary language.

Key words: appeal, exclamatory, style, grammar, expression form.

Т. Нагиева

Формы обращения, их грамматические и стилистические особенности в газелях Насими

Резюме

Богатство Азербайджанского языка, возможности выражения, грамматические и лексические свойства были отражены до тонкости в газелях Насими. В его газелях встречаются различные и оригинальные формы обращения.

Несмотря на то, что использованные обращения в газелях Насими, составляют сходства современного литературного языка, иногда полностью отличаются по своими особенностями.

Объекты обращения, использованные в его произведениях, тоже различаются по своими адресами. Бог, любящем, религиозным личностям, природным явлениям, предмету, животному, абстрактным понятиям, миру, напитку, героям произведения, душу, самому себе и иным существам, обращения представляются читателям в виде наращения богатыми речевыми особенностями.

